

Η πόλη της ελευθερίας και της καταπίεσης
(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του *Robin Osborne*
«ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»)

Η λέξη ελευθερία αποτελεί το σύνθημα της ελληνικής πολιτικής κατά τον 5^ο αιώνα. Συναντήσαμε ήδη τον Δημάρατο, τον πρώην βασιλιά της Σπάρτης, ο οποίος δήλωσε στον Ξέρξη ότι χάρη στην πολεμική ανδρεία των συμπολιτών του η Ελλάδα δεν απειλούνταν πλέον από τη φτώχεια και τη δουλεία και ότι τουλάχιστον οι Δωριείς Έλληνες δεν επρόκειτο σε καμία περίπτωση να αποδεχθούν όρους που θα συνεπάγονταν την υποδούλωση της Ελλάδας. Εκθέτοντας την προσωπική του γνώμη, ο Ηρόδοτος εκθειάζει την Αθήνα, επειδή η δική της απόφαση να διαφυλάξει την ελευθερία της Ελλάδας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επακόλουθη αντίσταση κατά των Περσών και στην ήττα τους. Το 432 οι Σπαρτιάτες κήρυξαν τον πόλεμο εναντίον των Αθηναίων, προκειμένου να προασπίσουν και πάλι την ελληνική ελευθερία. Ωστόσο, στο τέλος του πρώτου έτους των πολεμικών επιχειρήσεων, κατά την ετήσια ταφή των νεκρών του πολέμου, ο Αθηναίος πολιτικός ηγέτης Περικλής ήταν εκείνος που εκφώνησε -σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη- έναν λόγο ο οποίος αναδείχθηκε έκτοτε σε σημείο αναφοράς σχετικά με την υπεράσπιση της δυτικής ελευθερίας. Η ανάλυση και ως επί το πλείστον το εγκώμιο της ελευθερίας των Ελλήνων αποδείχθηκαν ακαταμάχητα για γενιές αρχαίων ιστορικών.

Η ελευθερία και η καταπίεση συμβαδίζουν, διότι η απειλή της τελευταίας καθιστά άξια λόγου την πρώτη και επιπλέον τη συντηρεί, καθώς η καταπίεση βασίζεται στις ίδιες δομές που θεωρητικά εγγυώνται την ελευθερία.

Οι δομές του αθηναϊκού πολιτεύματος κατά την κλασική εποχή διαμορφώθηκαν κατά κύριο λόγο με τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Κλεισθένη, στα τέλη του 6^{ου} αιώνα. Αφού απελευθερώθηκε από την τυραννίδα του Ιππία το 510, η Αθήνα περιήλθε εκ νέου σε μία φάση βίαιων αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε πολιτικές ομάδες. Η κατάσταση αυτή δεν διέφερε από εκείνη που θεωρήθηκε ότι είχε αποτελέσει σε πρώτη φάση το υπόβαθρο για την κατάληψη της εξουσίας από τον Πεισίστρατο. Εντούτοις, η λύση που υιοθέτησε ο Κλεισθένης για την έξοδο από την κρίση αυτή ήταν να πραγματώσει την -νομοθετικά κατοχυρωμένη από τον Σόλωνα- επέκταση της εξουσίας στον λαό. Αυτή η επέκταση περιελάμβανε τη σύσταση από τον Κλεισθένη μίας Βουλής, της οποίας τα μέλη προέρχονταν αναλογικά από κάθε δήμο, δηλαδή από τις κόμες της Αττικής και τις ξεχωριστές γειτονιές εντός της πόλης της Αθήνας. Αυτή η Βουλή “των Πεντακοσίων” αποφάσιζε τα προς συζήτηση θέματα και μεριμνούσε για την εκτέλεση των αποφάσεων της Εκκλησίας του Δήμου, στην οποία ουσιαστικά εναπόκεινταν η τελική απόφαση για όλα τα σημαντικά ζητήματα. Η παραχώρηση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη και το δικαίωμα συμμετοχής στην Εκκλησία του Δήμου προϋπέθεταν κυρίως την αναγνώριση από τον δήμο της αθηναϊκής καταγωγής (αρχικά από την πλευρά του πατέρα και από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα κεξ. από τη μεριά της μητέρας επίσης) και της συμπλήρωσης των δεκαοκτώ ετών. Για να μετέχει ένας πολίτης στη Βουλή των Πεντακοσίων έπρεπε να είναι άνω των τριάντα ετών και να έχει κληρωθεί ανάμεσα στα μέλη του δήμου του που δεν είχαν ήδη υπηρετήσει για δεύτερη φορά σε αυτή τη θέση.

Η δομή αυτή ενίσχυε την ευρείας κλίμακας ενεργή συμμετοχή ενός μεγάλου ποσοστού του σώματος των Αθηναίων πολιτών. Περίπου 20.000 Αθηναίοι πολίτες απαιτούνταν για να διασφαλιστεί ότι τα μέλη της Βουλής των Πεντακοσίων θα ήταν πολίτες που θα υπηρετούσαν μόνο μία φορά στη ζωή τους. Η καθολική συμμετοχή στη Βουλή, γεγονός το οποίο απαιτούσε την παραμονή στην πόλη της Αθήνας ουσιαστικά κάθε μέρα του έτους, δεν πρέπει να επιτεύχθηκε ποτέ. Εντούτοις, με εξαίρεση την περίοδο κατά την οποία η Αθήνα είχε φτάσει στη μέγιστη πληθυσμιακή της ανάπτυξη, στο διάστημα από το 460 περίπου ως τον λοιμό του 430, είναι πιθανό να θήτευσαν με τη σειρά τους στη Βουλή πολίτες σε ένα ποσοστό που

κυμαινόταν μεταξύ του 1/3 και 1/2 του συνόλου τους. Το προαναφερθέν αποτελεί, πράγματι, ένα εξαιρετικά υψηλό ποσοστό λαϊκής συμμετοχής στα κοινά.

Η ευρείας συμμετοχής Βουλή και η Εκκλησία του Δήμου, που διατηρούσε το δικαίωμα να λαμβάνει ύλες τις σημαντικές αποφάσεις, συνυπήρχαν με τα λαϊκά δικαστήρια (τα οποία αποτελούνταν από απλούς πολίτες). Κάποιας μορφής λαϊκό δικαστήριο φαίνεται ότι υπήρχε ήδη από την εποχή του Σόλωνα. Ωστόσο, κατά πάσα πιθανότητα, μόνο χάρη στις σκιώδεις (ελλείψει πληροφοριών) πολιτικές μεταρρυθμίσεις των τελών της δεκαετίας του 460 που συνδέθηκαν με τον Εφιάλτη, ο Άρειος Πάγος (ένα σώμα της ελίτ που αποτελούνταν από όσους είχαν διατελέσει στο αξίωμα των εννέα αρχόντων -των ανώτατων αξιωματούχων της Αθήνας) περιορίστηκε στην εκδίκαση μόνο υποθέσεων ανθρωποκτονίας (έναν ρόλο τον οποίο εκπληρώνει, διόλου συμπτωματικά, στις Ευμενίδες του Αισχύλου). Έκτοτε, δικαστήρια τα οποία επανδρώνονταν από πλήθος μελών (201, 501 ή και ακόμη πιο πολυμελή) ήταν αρμόδια για την απονομή της δικαιοσύνης στην Αθήνα. Οι ένορκοι για την κάθε υπόθεση κληρώνονταν από μία ομάδα Αθηναίων πολιτών άνω των τριάντα ετών, οι οποίοι είχαν δώσει τον όρκο του ενόρκου, και κατανέμονταν τυχαία στις διάφορες υποθέσεις. Οι ένορκοι άκουγαν τις υποθέσεις και αποφαινόταν χωρίς συζήτηση, απουσία δικαστών ή επαγγελματιών δικηγόρων.

Ένα διαρκώς αυξανόμενο και πολυπληθές σώμα διοικητικών υπαλλήλων ήταν επιφορτισμένο με την καθημερινή λειτουργία της πόλης. Αυτή δεν ανατίθονταν σε μεμονωμένους αξιωματούχους αλλά σε επιτροπές αξιωματούχων. Η χρήση επιτροπών φαίνεται ότι αποτελούσε πρακτική με απαρχές που ανιχνεύονται στην αρχαϊκή εποχή· ίσως είναι απόρροια της ανταγωνιστικής δυσπιστίας μεταξύ των εξεχόντων Αθηναίων - ανάλογα φαινόμενα μαρτυρούνται και στη νομοθεσία άλλων πόλεων. Δεν μπορούμε να συνάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τον αριθμό αυτών των διοικητικών αξιωματούχων στην Αθήνα του 500. Παρόλα αυτά, είναι πιθανό να ισχύουν οι αριθμοί που παραθέτει ο Αριστοτέλης στην Αθηναίων Πολιτεία· σύμφωνα με αυτόν, την εποχή που η αθηναϊκή αυτοκρατορία βρισκόταν στο απόγειό της, 700 Αθηναίοι ασκούσαν αξιώματα στην Αθήνα και 700 εκτός Αθηνών.

Είναι εύκολο να αντιληφθούμε με ποιον τρόπο οι συγκεκριμένες δομές ήταν απελευθερωτικές. Για την ανάληψη αξιωμάτων εξακολουθούσαν να απαιτούνται ορισμένες προϋποθέσεις, τόσο ηλικιακές, όπως προαναφέρθηκε, όσο και περιουσιακές (μόνον οι εύποροι δικαιούνταν να διαχειρίζονται μεγάλα χρηματικά ποσά, με το σκεπτικό -χαριτωμένο, αν και απλοϊκό- ότι ήταν λιγότερο επιρρεπείς στη διαφθορά ή απλά επειδή μόνον εκείνοι που είχαν ατομική περιουσία διέθεταν και την κατάλληλη εμπειρία σχετικά με τα χρηματικά ποσά). Αυτά τα τυπικά εμπόδια αγνοούνταν στην πράξη και τα όποια κωλύματα για τη συμμετοχή ενός πολίτη στη διακυβέρνηση της πόλης σε οποιοδήποτε επίπεδο ήταν πρακτικά, όχι νομικά. Κάποια από αυτά κωλύματα περιορίστηκαν στο ελάχιστο, μέσω της κατά τόπους πρακτικής: ως τον 4^ο αιώνα, τουλάχιστον, ο κάθε δήμος είχε αναπτύξει δομές (τις συνελεύσεις και τους αξιωματούχους του) που προσομοίαζαν με τη δομή της πόλης, έτσι ώστε η τοπική κοινότητα να παρέχει κάποια πολιτική διαπαιδαγώγηση και να προετοιμάζει έναν πολίτη της για την πλήρη συμμετοχή του στο, κατά πάσα πιθανότητα, πιο απαιτητικό περιβάλλον της Εκκλησίας του Δήμου στην Πνύκα ή της Βουλής στην Αγορά.

Η αθηναϊκή δημοκρατία παρείχε δυνατότητες και προέβαλλε απαιτήσεις οι οποίες διέφεραν από αυτές των σύγχρονων δυτικών δημοκρατιών. Οι σύγχρονες δημοκρατίες είναι απροκάλυπτα φατριαστικές· βασίζονται στα πολιτικά κόμματα (τα οποία οργανώνουν τις απόψεις) και στις εκλογές (στις οποίες οι πολίτες επιλέγουν ανάμεσα σε διαφορετικά προγράμματα, που κατά παράδοση σαφώς υπηρετούν τα συμφέροντα ορισμένων τμημάτων του εκλογικού σώματος περισσότερο από ό,τι εκείνα των υπόλοιπων). Στην πόλη της Αθήνας δεν υπήρχαν επίσημα κόμματα και κάθε υπόνοια ότι μια ομάδα «διαμόρφωνε την ψηφοφορία» εκλαμβάνονταν ως απειλή για το σύστημα. Έπρεπε να είναι απειλή. Σε αντιδιαστολή

προς τους πολίτες των σύγχρονων δυτικών κρατών, οι Αθηναίοι πολίτες έπρεπε να αναλαμβάνουν πολιτικές πρωτοβουλίες. Η αποποίηση τους, γεγονός που συμβαίνει όταν κάποιος εντάσσεται σε ένα «κόμμα», αντιμετωπιζόταν ως απειλή κατά του συστήματος. Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, ένας άντρας ο οποίος εκδιόταν έχανε το δικαίωμα να μιλά δημόσια - ακριβώς διότι είχε καταδείξει ότι ήταν έτοιμος να εγκαταλείψει αυτήν την πρωτοβουλία και να εξαγοραστεί.

Οι σύγχρονες δημοκρατίες θεωρούν την ψήφο ως δικαίωμα, τμήμα της αυτοδιάθεσης. Εντούτοις, η ψήφος στην αθηναϊκή δημοκρατία δεν ήταν απλά ένα ζήτημα ψήφου σε εκλογές. Το να είσαι πολίτης σήμαινε, κατά την έκφραση του Αριστοτέλη «*έξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς*»¹ και «κατά μέρος *ἄρχειν και ἄρχεσθαι*».² Για τη δικαιολόγηση ενός παρόμοιου ρόλου των πολιτών απαιτείται, εκτός από την απλή αναγνώριση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης, η πεποίθηση ότι όλοι οι πολίτες διαθέτουν βασικές πολιτικές ικανότητες. Αυτό δεν θεωρούνταν δεδομένο, αλλά υποστηρίζεται με επιχειρήματα σε έναν λόγο που φέρεται να εκφώνησε ο φιλόσοφος Πρωταγόρας και περιλαμβάνεται στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα. Ο Πρωταγόρας, ο οποίος καταγόταν από τα Άβδηρα και δεν ήταν ο ίδιος Αθηναίος πολίτης, διατείνεται ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν την αίσθηση της δικαιοσύνης, της εντιμότητας και της ντροπής και οι προαναφερθείσες ηθικές και διανοητικές ικανότητες αρκούν (αλλά και απαιτούνται) για την άσκηση των καθηκόντων του πολίτη.

Ωστόσο, η αθηναϊκή δημοκρατία απαιτούσε επιπλέον ισότητα από την απλή κατοχή κάποιων «βασικών εργαλείων» (με τη μορφή μιας κοινής αίσθησης περί δικαιοσύνης και ντροπής). Η πλήρως συμμετοχική δημοκρατία καταρρέει με την εμφάνιση των φατριών. Κάθε δημοκρατική απόφαση θα δυσανεστήσει τη μειοψηφία που καταψήφισε την εν λόγω απόφαση. Αν αυτή η μειοψηφία αποτελείται πάντοτε από τα ίδια άτομα, τότε προκύπτουν προβλήματα. Μία τυραννική πλειοψηφία που ευνοεί τα παραταξιακά συμφέροντα σε βάρος μίας μειοψηφίας καθιστά κάθε επίκληση στη δημοκρατία κενό γράμμα. Οι Αθηναίοι έπρεπε να πιστεύουν ότι είχαν συγκεκριμένα κοινά συμφέροντα και ότι οι διαφορετικές απόψεις αφορούσαν στον καλύτερο τρόπο προάσπισης αυτών των συμφερόντων και όχι στη φύση τους. Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση, η αθηναϊκή δημοκρατία βασιζόταν σε μία «εσφαλμένη συνείδηση»: τα «ταξικά» συμφέροντα έπρεπε να υποταχθούν και όλοι να πιστεύουν ότι είχαν κοινά συμφέροντα με το σύνολο των Αθηναίων πολιτών και όχι μόνον με κάποιους από αυτούς. Αυτή η εμπιστοσύνη έπρεπε να συντηρείται' όλοι όσοι συμμετείχαν στην Εκκλησία του Δήμου, προκειμένου να λάβουν μέρος σε μία συζήτηση, έπρεπε να πιστεύουν ότι κάθε άτομο που παρίστατο θα άκουγε τα επιχειρήματα και θα αποφαινόταν ανάλογα, όχι με βάση προειλημμένες θέσεις. Η διαφωνία συνιστούσε την ουσία της δημόσιας αντιπαράθεσης και οι Αθηναίοι υπερηφανεύονταν για τη δυνατότητά τους να εκφράζονται ειλικρινά. Εντούτοις, ήταν απαραίτητο η εν λόγω διαφωνία να μην είναι συστηματική και να μην αμφισβητεί την ισότητα των πολιτών. Ο παραμερισμός των διαφορών επιτυγχανόταν εν μέρει μέσω συμβάσεων, σχετικά με το ποιοι ήταν οι κατάλληλοι τομείς για πολιτική παρέμβαση: η εξωτερική πολιτική απορροφούσε σε μεγάλο βαθμό τη δημόσια πολιτική συζήτηση, ενώ τοπικά, κοινωνικά και οικονομικά θέματα κατά κανόνα αποφεύγονταν.

Η διατήρηση της πεποίθησης ότι η πολιτική αφορούσε τους πάντες προϋπέθετε μία πολύ πιο έντονη αίσθηση ισότητας των πολιτών σε σχέση με τις σύγχρονες -βασισμένες στα δικαιώματα- αντιλήψεις περί ισότητας. Οι Αθηναίοι έπρεπε να πιστεύουν ακράδαντα σε μία ισότητα η οποία ήταν ουσιαστική: ότι όλοι οι πολίτες μπορούσαν να συμμετέχουν εξίσου σε κάθε επίπεδο της πολιτικής. Το σύστημα περιελάμβανε πράγματι κάποια μέτρα, τα οποία διασφάλιζαν τη λειτουργικότητα της ισότητας: ενδεχομένως από το 450 κεξ., όποιος

¹ Αριστοτ. Πολιτικά 1275b.18 (βλ. και 1277b.33).

² Αριστοτ. Πολιτικά 1332b.26-27.

αναλάμβανε δημόσιο αξίωμα στην Αθήνα, συμπεριλαμβανομένης της συμμετοχής στη Βουλή των Πεντακοσίων, λάμβανε χρηματική αποζημίωση. Το ίδιο καθιερώθηκε και για όποιον πολίτη οριζόταν ως ένορκος στα δικαστήρια. Επίσης, τον 4^ο αιώνα θεσπίστηκε αμοιβή για όσους συμμετείχαν στην Εκκλησία του Δήμου. Η υιοθέτηση παρόμοιων πρακτικών μέτρων, προκειμένου να διευκολύνουν τη συμμετοχή αυτή καθαυτή, συνιστούσε μία αναγνώριση ότι δεν ήταν όλοι οι πολίτες ίσοι μεταξύ τους. Ορισμένοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να λαμβάνουν ενεργά μέρος στην πολιτική ζωή. Άλλοι μπορούσαν να το κάνουν μόνον αν λάμβαναν οικονομική βοήθεια. Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, η υπηρεσία ενός πολίτη ως ένορκου κατέληξε, όπως υπαινίσσεται ο Αριστοφάνης στους Σφήκες, να αποτελεί μία διαβόητη ενασχόληση για συνταξιούχους, μία πηγή χρημάτων για εκείνους που δεν μπορούσαν πλέον να εργαστούν. Ωστόσο, οι ανισότητες που αναγνωρίζονται και παρατηρούνται σε αυτές τις δραστηριότητες παρέμειναν καθημερινές ανισότητες, οι οποίες μπορούσαν στην πράξη να ξεπεραστούν. Η αθηναϊκή δημοκρατία έπρεπε να διασκεδάσει κάθε υπόνοια για πιθανή ύπαρξη ανυπέρβλητων σχετικών ανισοτήτων, για παράδειγμα διανοητικών.

Οι απαιτήσεις τις οποίες προέβαλλε η συμμετοχική δημοκρατία στους Αθηναίους είχαν ως συνέπεια την καταστολή και την καταπίεση. Καταστολή, γιατί ορισμένα πράγματα δεν γίνονταν αποδεκτά. Όταν εκδηλώθηκε η αντίσταση κατά της δημοκρατίας, όπως το 411 και το 404 που η δημοκρατία αντικαταστάθηκε για περιορισμένο χρονικό διάστημα από την ολιγαρχία, η εν λόγω αντίσταση έπρεπε να αντιμετωπισθεί ως απόρροια της συνωμοσίας συγκεκριμένων ατόμων και όχι ως προϊόν ξεσηκωμού μίας «τάξης». Για αυτόν τον λόγο, η τιμωρία επιβλήθηκε σε συγκεκριμένα άτομα. Καταστολή, επιπλέον, διότι τα διαφορετικά συμφέροντα διαφόρων κοινωνικών ομάδων δεν ήταν δυνατόν ποτέ να αναγνωριστούν πλήρως στην πολιτική συζήτηση: έτσι, για παράδειγμα, η πρόσληψη της ταυτότητας του Αθηναίου είχε πάντοτε τη μορφή ενός βαριά οπλισμένου στρατιώτη, μολονότι πολλοί Αθηναίοι δεν υπηρέτησαν στο πεζικό αλλά στον στόλο.

Η καταπίεση ήταν πιο σοβαρή. Ο Μ.Ι. Finley επισήμανε εύστοχα ότι η αύξηση της ελευθερίας συμβάδιζε με εκείνη της δουλείας, καθώς είχε κατά νου τη ζήτηση για εργασία δούλων που δημιούργησε η ανάγκη να διαθέτουν οι πολίτες αρκετό ελεύθερο χρόνο, ώστε να ανταποκρίνονται στη συμμετοχή τους στην Εκκλησία του Δήμου, στη Βουλή και στα ποικίλα αξιώματα της δημοκρατίας. Αλλά αυτό αληθεύει και υπό μία ευρύτερη έννοια. Για να είναι δυνατή η θεώρηση όλων των πολιτών ως ουσιαστικά ίσων, δεν έπρεπε να υπάρχει καμία περίπτωση στην οποία ένας πολίτης να ήταν εμφανώς υποχείριο ενός άλλου. Οι ισχυρισμοί περί ισότητας δεν θα είχαν νόημα όταν ένας πολίτης τιμωρούσε σωματικά έναν άλλον ή όταν ένας πολίτης θα ήταν υπηρέτης ενός άλλου ή στην περίπτωση που ένας πολίτης ήταν κάτοχος ενός αργυρωρυχείου, ενώ ένας άλλος δούλευε στις ανθυγιεινές και άθλιες στοές του ορυχείου. Η ισότητα των πολιτών προϋπέθετε ότι υπήρχαν άλλοι που έκαναν τη «βρόμικη δουλειά» και στην Αθήνα αυτοί οι άλλοι ήταν οι δούλοι.

Δούλοι απαντώνται ήδη στην *Ιλιάδα* και την *Όδύσσεια*. Άντρες και γυναίκες αιχμάλωτοι πολέμου πωλούνται ως δούλοι. Φοίνικες απαγάγουν άτομα και τα πωλούν. Η κατάργηση της δουλείας λόγω χρεών από τον Σόλωνα υποδηλώνει ότι, ως το 600, ο εξανδραποδισμός ενός Έλληνα από έναν άλλο σε συνθήκες εκτός πολέμου είχε καταστεί σημαντικό πρόβλημα. Ελάχιστα γνωρίζουμε για την έκταση της δουλείας στην Αθήνα του 6^{ου} αιώνα. Ωστόσο, και μόνο για να θεωρηθεί εφικτή η δημοκρατία του Κλεισθένη, ελάχιστες εξευτελιστικές εργασίες θα πρέπει να εκτελούνταν από ελεύθερους Αθηναίους.

Είναι δύσκολο να υπολογισθεί ο αριθμός των δούλων, ακόμα και στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Είναι προφανές ότι οι εύποροι πολίτες κατείχαν πολλούς δούλους στους οίκους τους. Η δημευθείσα περιουσία αυτών που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την καταστροφή των θρησκευτικών ερμαϊκών στηλών και για την παρωδία των Ελευσίνιων Μυστηρίων το

415 (υπόθεση γνωστή ως «ακρωτηριασμός των ερμαϊκών στηλών και βεβήλωση των Μυστηρίων») καταγράφηκε στο Ελευσίνιο, στην Αθήνα. Ανάμεσα στα σωζόμενα αποσπάσματα αυτών των καταλόγων αναγράφεται πληθώρα δούλων, οι οποίοι πουλήθηκαν σε διάφορες τιμές που, χωρίς αμφιβολία, αντιστοιχούσαν στην εμπειρία και τις ικανότητές τους. Όλοι αυτοί οι δούλοι προέρχονταν από περιοχές εκτός του κόσμου της ελληνικής πόλης: από τον Βορρά (από τη Μακεδονία, την Ιλλυρία, τη Θράκη και τη Σκυθία) και από την Ανατολή (Λυδία, Καρία, Κολχίδα, Φρυγία και Συρία).

Πολλοί δούλοι ασχολούνταν με τη βιοτεχνία. Ένα εργαστήριο ασπίδων ιδιοκτησίας του πατέρα του ρήτορα Λυσία, ο οποίος ήταν μέτοικος και όχι Αθηναίος πολίτης, απασχολούσε εκατόν είκοσι δούλους. Μας είναι γνωστές και άλλες επιχειρήσεις, σχετικά μικρότερης κλίμακας, από ρητορικούς λόγους του 4^{ου} αιώνα. Πολλαπλάσιος αριθμός δούλων είχε τερατολογηθεί για δουλειά στα αργυρωρυχεία. Στους Πόρους ο Ξενοφών υπαινίσσεται ότι στα ορυχεία πρέπει να απασχολούνταν 10.000 δούλοι. Η έκταση των σωζόμενων επιφανειακών και υπόγειων χώρων εξόρυξης μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εκτίμησή του δεν πρέπει να απέχει και πολύ από την πραγματικότητα.

Στις οικιακές εργασίες και στη βαρύτερη βιοτεχνική παραγωγή το εργατικό δυναμικό ήταν πιθανόν αποκλειστικά σχεδόν δούλοι. Αλλά αυτό δεν ίσχυε για όλες τις ενασχολήσεις. Δούλοι αναφέρονται στους καταλόγους για το κτίσιμο του Ερεχθείου, του τελευταίου ναού που ανεγέρθηκε στην Ακρόπολη στα πλαίσια του προγράμματος ανακατασκευής του κύριου ιερού της Αθήνας που είχαν καταστρέψει οι Πέρσες. Το πρόγραμμα αυτό είχε ξεκινήσει με την ανοικοδόμηση του Παρθενώνα. Οι κατάλογοι του Ερεχθείου μαρτυρούν ότι δούλοι, μέτοικοι και πολίτες δούλευαν όλοι μαζί στις εργασίες ανοικοδόμησης. Συχνά ένας δούλος και ο κύριός του εργάζονταν ο ένας πλάι στον άλλο. Παρόμοια κατάσταση πρέπει να επικρατούσε και στην αγροκαλλιέργεια. Πολύς λόγος έχει γίνει σχετικά με τον βαθμό στον οποίο η αθηναϊκή γεωργία βασιζόταν στη δουλειά. Κατά την άποψή μου, υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα ότι τουλάχιστον κατά την εποχή της σποράς και της συγκομιδής (όχι απλά του θερισμού αλλά και του τρύγου και κατά το μάζεμα της ελιάς), οπότε και απαιτούνταν εντατική εργασία, θα κινητοποιούνταν όλη η οικογένεια, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών και των δούλων.

Αν οι συνθήκες ζωής των πολιτών έπρεπε να θεωρούνται παρόμοιες, οι συνθήκες ζωής των δούλων εμφάνιζαν μεγάλες αποκλίσεις. Στην κωμωδία παρουσιάζονται κυρίως ιδιωτικοί δούλοι, πειθήνια όργανα ενός ιδιότροπου και συχνά δειλού κυρίου, οι οποίοι υπόκεινται σε σωματικές τιμωρίες, δουλεύουν σκληρά και έχουν πάντα την τάση να κοιμούνται κατά τη διάρκεια της εργασίας τους. Ωστόσο, ήταν δυνατόν να αναπτυχθούν και σχέσεις στοργής στο πλαίσιο ενός οίκου. Ένας δικανικός λόγος, χρονολογημένος στον 4^ο αιώνα, αποκαλύπτει την περίπτωση μιας δούλας παραμάνας που απέκτησε την ελευθερία της όταν τα παιδιά τα οποία φρόντιζε μεγάλωσαν. Έφυγε από το σπίτι τους και παντρεύτηκε. Όταν αυτή γέρασε και χήρεψε, το παιδί -που φρόντιζε στα νιάτα της- την πήρε πίσω στη δική του οικογένεια και τη γηροκόμησε (Δημοσθένης 47. 55).

Μία τέτοια ιστορία δεν αποτελεί ίσως τον κανόνα, αλλά δεν πρέπει να ήταν και μοναδική.

Για τους άντρες δούλους, η καλή μεταχείριση από τον κοριό τους μπορεί να επέφερε ακόμη πιο δραματικές συνέπειες. Η πιο αξιοσημείωτη περίπτωση είναι αυτή δύο δούλων που ασχολούνταν με τραπεζικές δραστηριότητες, του Πασίωνα και του Φορμίωνα. Ο Πασίων, γεννημένος γύρω στα 430, ήταν δούλος του τραπεζίτη Αρχιστράτου. Όταν πέθανε ο Αρχιστρατος, η διαχείριση της τραπεζικής επιχείρησης ανατέθηκε στον ίδιο τον Πασίωνα, ο οποίος ήταν πια ελεύθερος, και όχι στον γιο τού Αρχιστράτου. Στη συνέχεια, ο Πασίων απέκτησε την ιδιότητα του πολίτη (ως αναγνώριση της οικονομικής του συμβολής στη στρατιωτική και τη ναυτική δράση της Αθήνας). Όταν πέθανε, κληροδότησε τόσο την τραπεζική επιχείρηση, όσο και τη γυναίκα του Αρχίππη στον δικό του δούλο, τον Φορμίωνα, και όχι

στον πρεσβύτερο γιο του Απολλόδωρο, μέχρι την ενηλικίωση του νεότερου γιου του, του Πασικλή. Ο Απολλόδωρος, χλωμένος από αυτή την κίνηση, προκάλεσε πολλά δικαστικά προβλήματα στον Φορμίωνα. Αυτός είναι ο λόγος που γνωρίζουμε τόσα στοιχεία για την υπόθεση αυτή. Με το πλήρωμα του χρόνου, παραχωρήθηκαν και στον Φορμίωνα πολιτικά δικαιώματα (απόρροια των ευεργεσιών του προς την Αθήνα) και, όπως και ο Απολλόδωρος, φαίνεται ότι επιτέλεσε με επιμέλεια τα καθήκοντά του, ως ένας εύπορος Αθηναίος. Ο Απολλόδωρος, αντίθετα με τον Φορμίωνα, συνδύασε τις χορηγίες του στην Αθήνα με μία δικαστική δραστηριότητα. Ένας αριθμός δικανικών λόγων που συνέθεσε διασώζονται ανάμεσα σε αυτούς που αποδίδονται στον Δημοσθένη.

Αναμφίβολα, οι τραπεζικές δραστηριότητες συνιστούσαν μία ιδιαίτερη περίπτωση, λόγω των εξαιρετικά εξειδικευμένων γνώσεων που απαιτούνταν. Ο προβιβασμός από το καθεστώς της δουλείας σε εκείνο του πολίτη είναι κατά τα άλλα σχεδόν ανήκουστος στην Αθήνα. Ωστόσο, οι περιπτώσεις στις οποίες συνέβη καταδεικνύουν τις δεξιότητες και τα καθήκοντα που ήταν δυνατόν να έχουν οι δούλοι. Πληθώρα δούλων εργαζόταν, πράγματι, χωρίς συνεχή καταπιεστική επίβλεψη. Αυτοί, γνωστοί ως οι *χωρίς οικόδντες*, ήταν κατά κανόνα ειδικευμένοι εργάτες που μπορούσαν να ελπίζουν ότι θα κρατούσαν ένα ποσοστό των κερδών τους, ενώ οι κύριοί τους παρέμεναν υπεύθυνοι για τα χρέη τους. Άλλοι δούλοι ανήκαν στο κράτος. Στον βαθμό που υπήρχαν δημόσιες υπηρεσίες στην Αθήνα, αυτές ήταν στελεχωμένες από δούλους. Αυτοί οι δημόσιοι δούλοι επιφορτίζονταν συνήθως με σημαντικά καθήκοντα και υπόκειντο σε μία σχετικά ήπια επίβλεψη, κυρίως γιατί οι πολίτες αξιωματούχοι μαζί με τους οποίους εργάζονταν άλλαζαν πολύ συχνά -δέκα φορές τον χρόνο σε κάποιες περιπτώσεις, ετήσια σε άλλες.

Πώς ήταν η ζωή σε αυτήν την κοινωνία δούλων; Γιατί επρόκειτο, ασφαλώς, για «κοινωνία δούλων», όχι μόνον λόγω του ποσοστού των δούλων αλλά και λόγω του ουσιαστικού οργανικού τους ρόλου. Δύο εδάφια από τη γραμματειακή παράδοση της κλασικής Αθήνας μας βοηθούν να σχηματίσουμε σαφή αντίληψη της κατάστασης. Ένας λόγος του Δημοσθένη αφορά στην υπόθεση ενός άντρα, ο οποίος έπεσε θύμα ξυλοδαρμού καθώς περπατούσε κοντά στην Αγορά. Σκιαγραφώντας το ιστορικό της έχθρας ανάμεσα στο θύμα και τον άντρα που, κατά την άποψη του θύματος, ήταν επικεφαλής της συμμορίας που το κακοποίησε, ο αγορητής περιγράφει ότι το θύμα είχε υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία μαζί με τους γιους του επιτιθέμενου στο οχυρό του Πανάκτου, στα σύνορα της Αθήνας. Αυτοί οι νέοι, ήδη μεθυσμένοι την ώρα του δείπνου, ισχυριζόμενοι ότι οι δούλοι του θύματος έστειλαν καπνό προς το μέρος τους, τους έσπασαν στο ξύλο, κλώτσησαν τα ουροδοχεία τους και ούρησαν πάνω στους ίδιους τους δούλους (Δημοσθένης 54.3-4). Το θύμα υποστηρίζει ότι αρχικά αντιπαρήλθε αυτήν τη συμπεριφορά' εξέφρασε τα παράπονά του στον στρατηγό μόνον όταν η συμπεριφορά αυτή εξακολούθησε. Το δεύτερο χωρίο προέρχεται από ένα ιδιότυπο σύγγραμμα που διασώθηκε ανάμεσα στα έργα του Ξενοφώντα και φέρει τον τίτλο 'Αθηναίων Πολιτεία. Το εν λόγω έργο αποτελεί μία εξήγηση της λογικής που διέπει την αθηναϊκή δημοκρατία' απευθύνεται σε εκείνους που δεν μπορούν να κατανοήσουν για ποιον λόγο άντρες (όπως ο συντάκτης του πονήματος), οι οποίοι δεν επιδοκιμάζουν τη συγκεκριμένη πολιτειακή οργάνωση, αδυνατούν να την ανατρέψουν. Κατά την περιγραφή, ο συγγραφέας καθιστά σαφές ότι οι δούλοι και οι μέτοικοι στην Αθήνα είναι ιδιαίτερα απείθαρχοι, καθώς οι άνθρωποι δεν τους χτυπούν -γιατί δεν μπορούν να είναι βέβαιοι ότι ξεχωρίζουν σωστά τους δούλους, τους απελευθέρους και τους μετοίκους από τους πολίτες, εφόσον όλοι φορούν τα ίδια φτωχικά ρούχα ('Αθηναίων Πολιτεία 1.10). Αν συνδυάσουμε τα δύο αυτά σχόλια, τα οποία παρουσιάζονται σίγουρα ωραιοποιημένα, αποκτούμε την εικόνα μιας κοινωνίας όπου, όταν οι πολίτες διέκριναν τους δούλους, κάποιος ήταν έτοιμος, ως συνήθως, να τους κακοποιήσουν απρόκλητα' συγκρατούνταν μόνον από φόβο, μήπως αποδειχθεί ότι φέρθηκαν κατ' αυτόν τον τρόπο σε κάποιον του οποίου το σώμα βρισκόταν υπό την προστασία του νόμου.

Το σκηνικό συνάδει με όσα μας παραδίδει η κωμωδία, με απεικονίσεις στην τέχνη και με αναφορές στις γραμματειακές πηγές για δούλους με παραμορφωμένα σώματα: τα βασανιστήρια, οι ξυλοδαρμοί, οι πυροσφραγίδες, οι μαστιγώσεις και η σκληρή δουλειά άφηναν εμφανή σημάδια στα σώματα των δούλων.

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στους δούλους ως «ζωντανά εργαλεία» και ανέπτυξε μία επιχειρηματολογία, βάσει της οποίας ορισμένοι άνθρωποι ήταν «φύσει δούλοι». Οι τελευταίοι είχαν το πλεονέκτημα να αποφασίζουν άλλοι γι' αυτούς. Κάποιοι κατέληγαν δούλοι κατά λάθος, αλλά μπορούσαν και άπρεπε να είναι ελεύθεροι. Γνωρίζουμε ότι ο Αριστοτέλης με τις πράξεις του δεν έδειξε να ενστερνίζεται τα προαναφερθέντα - στη διαθήκη του απελευθέρωσε τους δούλους του, πράξη που ήταν είτε πολύ καθυστερημένη, αν ήταν δούλοι κατά λάθος, είτε αταίριαστη, αν θα ήταν καλύτερο για αυτούς να παραμείνουν δούλοι. Δεν υπάρχει λόγος να θεωρούμε ότι οι Αθηναίοι γενικά υιοθετούσαν τον όρο «φύσει δούλο», παρόλο που η συμπεριφορά τους ήταν εξίσου αντιφατική. Ήταν έτοιμοι να μεταχειριστούν τα σώματα των δούλων τελείως διαφορετικά απ' ό,τι τα σώματα των ελεύθερων ανθρώπων, αλλά παράλληλα ήταν έτοιμοι να παραχωρήσουν σε ορισμένους τουλάχιστον δούλους την ελευθερία ή ακόμη και την αθηναϊκή πολιτεία. Έτσι, αφενός αντιμετώπιζαν τους δούλους ως ένα διαφορετικό είδος ανθρώπων, τόσο ως προς τον βαθμό, όσο και ως προς το είδος, αφετέρου τους μετέπλαθαν μέσω της απελευθέρωσής τους.

Εύλογα, η σωματική κακοποίηση και η απόδοση της ελευθερίας όχι μόνο δεν είναι αντιφατικές αλλά έχουν και αιτιώδη συνάφεια: οι Αθηναίοι κακομεταχειρίζονταν τους δούλους επειδή επιπλέον τους απελευθέρωναν. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη της πιθανότητας ένας μεμονωμένος δούλος να καταστεί ελεύθερος, μέτοικος και, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ακόμη και Αθηναίος πολίτης καθιστούσε ζωτικής σημασίας τον ξεκάθαρο διαχωρισμό των δούλων από το σώμα των πολιτών. Όσο περισσότεροι δούλοι εκτελούσαν κάποιες εργασίες που έκαναν οι πολίτες, δουλεύοντας μαζί τους σε προγράμματα ανοικοδόμησης ή, τουλάχιστον προς το τέλος του μακροχρόνιου πολέμου κατά της Σπάρτης, υπηρετώντας μαζί με Έλληνες από άλλες πόλεις ως κωπηλάτες στο αθηναϊκό ναυτικό, τόσο επιτακτικότερη ήταν η εμμονή στον διαχωρισμό του πολίτη εργάτη ή κωπηλάτη από αυτούς. Σε κάποιες πόλεις, οι φτωχοί αποκλείονταν ολότελα από την κατοχή της ιδιότητας του πολίτη ή οι πολίτες κατηγοριοποιούνταν έτσι ώστε, για παράδειγμα, όσοι ασχολούνταν με το εμπόριο ή εξασκούσαν συγκεκριμένα επαγγέλματα, να μην δικαιούνται την ανάληψη αξιωμάτων (πρβλ. τα Πολιτικά του Αριστοτέλη 1278a 15-26). Στη Σπάρτη δεν επιτρεπόταν στους πολίτες, τους Σπαρτιάτες, να έχουν οποιαδήποτε ενασχόληση, ούτε καν με τη γεωργία, και αυτοί συντηρούσαν χάρη στην εργασία του υποδουλωμένου πληθυσμού των ειλώντων. Εντούτοις, στην Αθήνα, όπου η καταγωγή και η ηλικία συνιστούσαν τις μόνες καθοριστικές προϋποθέσεις για την αθηναϊκή πολιτεία, η ενότητα του σώματος των πολιτών έπρεπε να διατηρείται μέσω της κατασκευής πολωτικών αντιθέσεων προς άλλους. Κάθε φορά που χτυπούσαν ή απειλούσαν να χτυπήσουν το σώμα ενός δούλου, οι Αθηναίοι τόνωναν στην αυτοσυνείδηση τους την ουσιαστική διαφορά από τους άλλους και μέσω αυτής ενίσχυαν τη δική τους ταυτότητα ως πολίτες.

Αν οι Αθηναίοι πολίτες διαχώριζαν τους εαυτούς τους από τους δούλους με το να τους μεταχειρίζονται σαν ζώα, διαχώριζαν επίσης τους εαυτούς τους από τους ελεύθερους μη-Αθηναίους μετοίκους και από τις γυναίκες με το να τους μεταχειρίζονται σαν παιδιά. Οι άνθρωποι που δεν είχαν γεννηθεί στην Αθήνα, αλλά μετανάστευαν εκεί από άλλες πόλεις και εγκαθίσταντο στην Αττική για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του ενός μήνα, όφειλαν να πληρώνουν έναν κεφαλικό φόρο, το μετοίκιον. Το επιβαλλόμενο ποσό ανερχόταν σε μία δραχμή τον μήνα για τους άντρες και μισή για τις γυναίκες. Δεν επρόκειτο για βαρύ φόρο με τα σημερινά δεδομένα: αντιστοιχεί σε φόρο εισοδήματος της τάξης του 3,3% τον χρόνο, αν ένας μέτοικος κερδίζει μία δραχμή την ημέρα (ένα σχετικά τυπικό ημερομίσθιο του 5^{ου} αιώνα). Εντούτοις, αν υπήρχαν 10.000 άντρες μέτοικοι στην Αθήνα (και στα τέλη του 5^{ου}

αιώνα υπήρχαν πιθανότατα περισσότεροι), συνάγεται ότι η πόλη κέρδιζε ετησίως είκοσι τάλαντα από τον συγκεκριμένο φόρο. Μόνον οι δύο μεγαλύτερες συμμαχικές πόλεις της αθηναϊκής αυτοκρατορίας το 440 συνεισέφεραν περισσότερα από το ποσό αυτό. Εκτός από τον φόρο, οι μέτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να αντιπροσωπεύονται από έναν πολίτη-προστάτη ενώπιον του δικαστηρίου, να καταγράφονται ως κάτοικοι ενός συγκεκριμένου δήμου, ενώ δεν δικαιούνταν να κατέχουν γη στην Αθήνα.

Θεωρούμε δεδομένο τον αποκλεισμό των μετοίκων από το σώμα των πολιτών, καθώς αυτός αποτελεί σχεδόν παγκόσμια πρακτική στον σύγχρονο κόσμο. Εύκολα κατανοούμε ότι αυτοί οι οποίοι δεν γεννήθηκαν και δεν μεγάλωσαν σε μία χώρα μπορεί να θεωρούνται ως άτομα που δεν δικαιούνται να λαμβάνουν μέρος στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων. Οι Αθηναίοι απένεμαν πολιτικά δικαιώματα σε ελεύθερους άντρες γεννημένους εκτός Αθηνών πολύ συχνότερα από ό,τι σε απελεύθερους, αν και πάλι σπάνια. Με μεγαλύτερη προθυμία παραχωρούσαν απλά τα δικαιώματα της πληρωμής των φόρων που πλήρωναν οι πολίτες και της κατοχής γης παρά την απονομή της πλήρους αθηναϊκής πολιτείας. Όσον αφορά στη φειδώ που τους δέκρινε στην απονομή πολιτικών δικαιωμάτων, αντιδιαστέλλονται προς τους Ρωμαίους, οι οποίοι απένεμαν τη ρωμαϊκή πολιτεία σε ευρεία κλίμακα (αρχικά στην ελίτ και στη συνέχεια -μετά τη ρωμαϊκή επέκταση κατά τη μέση και ύστερη ρεπουμπλικανική εποχή- στο σύνολο του ελεύθερου πληθυσμού στις πόλεις της Ιταλίας- κατόπιν, στις ελίτ των επαρχιών της αυτοκρατορίας, σε Ανατολή και Δύση- τέλος, στις αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. όλοι οι ελεύθεροι κάτοικοι της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας απέκτησαν το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη). Η τόσο περιορισμένη απονομή της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη πρέπει να επανεξεταστεί, διατηρώντας την ψευδαίσθηση ότι το σώμα των πολιτών ήταν απόλυτα ομοιογενές: εξαλείφοντας λίγο πολύ την εισροή ξένων, οι οποίοι ίσως είχαν ανδρωθεί σε μία ολότελα διαφορετική κοινωνία, η Αθήνα διασφάλιζε ότι ελαχιστοποιούνταν επίσης η συρροή ιδεών σχετικά με τη διαφορετική διαχείριση των πραγμάτων.

Με βάση αυτές τις παραμέτρους, θα πρέπει να προσεγγίσουμε και το γεγονός ότι οι γυναίκες στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων. Υπήρχε ο όρος *πολίτις*, το θηλυκό του πολίτη, παρόλα αυτά, ενώ ένας πολίτης είχε δικαίωμα να συμμετέχει στην Εκκλησία του Δήμου και στα δικαστήρια, να εκλέγεται ή να κληρώνεται σε κάποιο αξίωμα και την υποχρέωση να υπηρετεί στο πεζικό ή στο ναυτικό, μία *πολίτιδα* δεν είχε υποχρεώσεις. Τα μόνα δικαιώματα που ξεχώριζαν την *πολίτιδα* από έναν μέτοικο ήταν εκείνα της συμμετοχής σε ορισμένες θρησκευτικές γιορτές και της λήψης μεριδίου από τα σφάγια.

Ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά πράγματα ήταν καθολικός στον ελληνικό κόσμο. Ο Αριστοτέλης επιχείρησε να τον εξηγήσει με φυσικούς όρους: ταιριάζει περισσότερο στο αρσενικό να διατάζει παρά στο θηλυκό (Πολίτικά, 1259a 37-b 10). Δεδομένου ότι κατά κανόνα οι γυναίκες παντρεύονταν λίγο μετά την εφηβεία με άντρες ηλικίας τριάντα περίπου ετών, οι οποίοι πιθανότατα είχαν λάβει μέρος σε αρκετές εκστρατείες και είχαν περάσει μία δεκαετία της ζωής τους ως ενεργοί πολίτες, μας προκαλεί ελάχιστη έκπληξη το γεγονός ότι οι γυναίκες φαντάζουν τόσο διαφορετικές από τους άντρες. Παρόμοια, αν λάβουμε υπόψη το περιορισμένο προσδόκιμο ζωής και τον υψηλό αριθμό γεννήσεων ο οποίος απαιτούνταν από κάθε γυναίκα που βρισκόταν στην αναπαραγωγική ηλικία, προκειμένου να διατηρηθεί ο πληθυσμός, η διάρθρωση της ζωής των γυναικών αναγκαστικά διέφερε ριζικά από εκείνη των αντρών. Ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική ήταν απαραίτητος για την εδραίωση της ψευδαίσθησης ότι όλοι όσοι μετείχαν στη διαχείριση των κοινών θεωρούνταν πως είχαν αποκομίσει κοινές εμπειρίες.

Η ζωή στην Αθήνα βασιζόταν εξίσου στους μη Έλληνες δούλους και στις Αθηναίες γυναίκες. Οι δούλοι αποτελούσαν το απαραίτητο εργατικό δυναμικό και η προμήθειά τους φάνταζε απρόσκοπτη. Αυτή σχετιζόταν με την αγοραστική δύναμη και οι Αθηναίοι μπορούσαν να υπολογίζουν ότι ήταν δυνατό να αποκτηθούν πάντοτε περισσότεροι δούλοι, οι οποίοι θα

τους παρέχονταν από τις ίδιες πηγές από όπου προέρχονταν οι ήδη υπάρχοντες (στην πραγματικότητα, οι αναφορές στο εμπόριο δούλων είναι εκπληκτικά περιορισμένες). Μερικοί δούλοι μεγάλωναν στο σπίτι, αλλά πολλοί αγοράζονταν όταν ήταν ήδη έφηβοι. Η διάρκεια ζωής τους έκτοτε εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από δύο παραμέτρους: πόσο καλά τρέφονταν και πόσο σκληρά τους μεταχειρίζονταν. Οι γυναίκες αποτελούσαν τη ζωτική πηγή μελλοντικών πολιτών και ο αριθμός των Αθηναίων γυναικών ήταν αυστηρά περιορισμένος. Η εξασφάλιση μελλοντικών γενεών Αθηναίων πολιτών καθοριζόταν από τις ιδιοτροπίες της ανθρώπινης γονιμότητας και την επιβίωση κατά τη βρεφονηπιακή ηλικία, σε μία εποχή που η θνησιμότητα ήταν υψηλή και ο θάνατος χτυπούσε σχεδόν στην τύχη.

Λόγω των παραπάνω, ορισμένοι δούλοι γίνονταν «μέλη της οικογένειας» (με την πλήρη έννοια του όρου) και τύχαινε να ασχολούνται με την ανατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών των Αθηναίων περισσότερο από ό,τι οι ίδιοι οι γονείς τους. Οι δούλοι κατείχαν στην κοινωνία μια λειτουργική θέση, ολότελα διακριτή από εκείνη των γυναικών. Κατά συνέπεια, μολονότι δούλοι και γυναίκες είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό τον αποκλεισμό τους από την πολιτική, οι γυναίκες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην αθηναϊκή θρησκευτική ζωή, στην οποία οι δούλοι κατείχαν (στην καλύτερη περίπτωση) μία περιθωριακή θέση. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Αριστοφάνης, όταν παρουσιάζει τις γυναίκες να έχουν πάρει στα χέρια τους τον νόμο, προκειμένου να θέσουν τέρμα στον πόλεμο με τη Σπάρτη, ή να δρουν ενάντια στις μισογυνικές πλοκές των έργων του Ευριπίδη, εντάσσει τις εν λόγω ενέργειες των γυναικών σε θρησκευτικά συμφραζόμενα. Η δράση ενάντια στον Ευριπίδη υποτίθεται ότι λαμβάνει χώρα κατά την αποκλειστικά γυναικεία γιορτή της Δήμητρας, γνωστή ως Θεσμοφορία, την οποία ο Αριστοφάνης παρουσιάζει να έχει την ίδια μορφή με μία συνέλευση της Εκκλησίας του Δήμου. Οι αντιπολεμικές ενέργειες διαδραματίζονται στην Ακρόπολη της Αθήνας, την οποία καταλαμβάνουν οι γυναίκες με επικεφαλής τη Λυσιστράτη, το όνομα της οποίας πιθανόν αποτελεί παραλλαγή του ονόματος της τότε ιέρειας της Αθηνάς, της Λυσιμάχης.

Και στις δύο αυτές κωμωδίες, τη *Λυσιστράτη* και τις *Θεσμοφοριάζουσες*, το ευτράπελο βασίζεται στο παράλογο της πλοκής. Το ίδιο ισχύει και για ένα μεταγενέστερο έργο, τις *Ἐκκλησιάζουσες*. Εδώ ο Αριστοφάνης παρουσιάζει τις γυναίκες να μεταμφιέζονται, να γεμίζουν ασφυκτικά την Εκκλησία του Δήμου και να ψηφίζουν υπέρ της μεταβίβασης της διακυβέρνησης της πόλης στις γυναίκες. Δεν υπήρχε ποτέ περίπτωση οι γυναίκες να παρέμβουν πράγματι στα πολιτικά πράγματα. Εντούτοις, αυτά τα έργα, καθώς και μία πρόταση που απαντά στην Πολιτεία του Πλάτωνα (ότι οι γυναίκες θα μπορούσαν να διαχειριστούν την ιδανική πολιτεία μαζί με τους άντρες), υποδηλώνουν ότι ο πολιτικός ρόλος των γυναικών δεν ήταν αδιανόητος, όπως ήταν για παράδειγμα η συμμετοχή των δούλων παντού. Στο έργο του Αριστοφάνη, όταν προκύπτει το ερώτημα ποιος θα κάνει τις δουλειές αν οι γυναίκες αναλάβουν τη διακυβέρνηση του κράτους, η απάντηση είναι: οι δούλοι. Η δουλεία ήταν κατά κύριο λόγο ένα καθεστώς υποτέλειας. Στην *Ὀδύσεια* ο χοιροβοσκός Εύμαιος επισημαίνει ότι οι θεοί αφαιρούν τη μισή νοημοσύνη ενός ανθρώπου την ημέρα που γίνεται δούλος (*Ὀδύσειας* ρ 323-324). Η αναφορά αυτή αντανακλά τον βαθμό στον οποίο θεωρούνταν αδύνατο ακόμη και ο πιο έξυπνος δούλος να αναλάβει πρωτοβουλία κινήσεων. Αντίθετα, η πρωτοβουλία των γυναικών συνιστούσε μία κατάσταση με την οποία οι Αθηναίοι άντρες ήταν εξοικειωμένοι. Οι ίδιες γυναίκες, οι οποίες μόλις μετά από την ενηλικίωσή τους παντρεύονταν άντρες που είχαν τα διπλάσιά τους χρόνια, ζούσαν περισσότερο από τους συζύγους τους και ήταν αναμενόμενο να αναλάβουν σημαντική εξουσία στους οίκους των παιδιών τους. Όταν ο Λυσίας εκθέτει την υπόθεση σχετικά με τον Διογείτονα, ο οποίος εξαπάτησε τα παιδιά του νεκρού αδελφού του (*Κατά Διογείτονος*), ο κατάλογος των περιουσιακών στοιχείων που σχετίζονταν με την υπόθεση παρουσιάζεται μέσω μιας φανταστικής αγόρευσης της χήρας του αδελφού. Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του δημιουργεί την πόλη από τους οίκους που την

αποτελούν. Όπως οι γυναίκες είχαν ολοφάνερα σημαντική θέση στον οίκο, παρόμοια καθοριστική ήταν η θέση τους στον τρόπο διακυβέρνησης της πόλης.

Η σπουδαιότητα των γυναικών σε μία πόλη αντανακλάται στον κεντρικό ρόλο που αυτές διαδραμάτιζαν στη θρησκευτική της ζωή. Στις ελληνικές πόλεις τελούνταν περισσότερες γιορτές στις οποίες απαγορευόταν η συμμετοχή αντρών -ιδιαίτερα προς τιμήν της Δήμητρας, της θεάς που συνδεόταν με τη γονιμότητα των ανθρώπων και των φυτών- από ό,τι γιορτές στις οποίες απαγορευόταν η συμμετοχή γυναικών, μολονότι οι γυναίκες αποκλείονταν από έναν μικρό αριθμό γιορτών προς τιμήν του Ηρακλή. Η υπεράσπιση της πόλης ενάντια σε άντρες εισβολείς στηριζόταν στους στρατιώτες και τους ναύτες και δεν θεωρούνταν σωστό οι γυναίκες να είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο. Η προάσπιση της πόλης απέναντι στους θεούς βασιζόταν στις προσευχές και τις θυσίες και, αναφορικά με αυτή τη διάσταση, όσο περισσότεροι άνθρωποι λάμβαναν μέρος, τόσο πιο ενωμένη εμφανιζόταν η πόλη κατά τις ευχαριστίες και τις δεήσεις της. Οι γυναίκες μάλλον θεωρούνταν ιδιαίτερα αγαπητές στους θεούς: αρχαϊκές επιγραφές χρησιμοποιούν συχνά τον χαρακτηρισμό «πολύ όμορφο αντικείμενο που προσφέρει ευχαρίστηση» σε αναθηματικά αγάλματα με τη μορφή γυναικών αλλά εξαιρετικά σπάνια σε αντίστοιχα με τη μορφή αντρών. Η ίδια η γυναίκα που «δίδεται σε γάμο» αναπαρίστατο στα ιερά ως η κατεξοχήν απεικόνιση του δώρου. Οι ζωές και τα σώματα των γυναικών υπόκεινταν πολύ πιο φανερά σε θεϊκή παρέμβαση συγκριτικά με τους άντρες, γεγονός που σχετιζόταν όχι μόνον με τις ιδιοτροπίες της γονιμότητας αλλά και της εμμηνόρροιας, σε έναν κόσμο όπου ο υποσιτισμός ήταν πολύ συχνό φαινόμενο. Καμιά πόλη δεν προτίθενταν να αποσύρει τις γυναίκες από τον διάλογό της με τους θεούς.

Η θρησκεία δεν συνιστούσε περιστασιακή δραστηριότητα. Η έμφαση που δίνεται στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές, είτε στις πανελλήνιες, όπως τα Ολύμπια και τα Πύθια, είτε σε εκείνες που προοριζόνταν για όλα τα μέλη μιας συγκεκριμένης πόλης, όπως τα Παναθηναία στην Αθήνα, μας παραπλανεί. Στην ελληνική πόλη κάθε κοινωνική ομάδα διέθετε το δικό της θρησκευτικό ημερολόγιο, από την οικογένεια, τη φρατρία (μία πλασματική ομάδα συγγενών, στην οποία σίγουρα εντάσσονταν τουλάχιστον οι γυναίκες σύζυγοι) και το γένος (την ομάδα των προγόνων, το οποίο ήταν υπεύθυνο για την τέλεση μιας ιδιαίτερης λατρείας), ως τους δήμους. Τα εορτολόγια υποδηλώνουν ότι τα μέλη ενός δήμου συγκεντρώνονταν ενδεχομένως αρκετές φορές κάθε μήνα, προκειμένου να τελέσουν θυσίες. Επιπλέον, είναι ξεκάθαρο ότι οι Αθηναίοι, άντρες και γυναίκες, συμμετείχαν σε θρησκευτικές θυσίες συχνότερα από μία φορά την εβδομάδα. Οι θυσίες πρακτικά συνιστούσαν την κύρια πηγή κρέατος για τη διατροφή τους. Αναμφίβολα, δεν μετείχαν σε κάθε θυσία όλοι όσοι είχαν το δικαίωμα συμμετοχής: καθίσταται, ωστόσο, εξίσου σαφές ότι η άποψη πως οι γυναίκες είχαν το ελεύθερο να βγαίνουν από το σπίτι μόνον σποραδικά, προκειμένου να συμμετέχουν στις δραστηριότητες της θρησκευτικής λατρείας και ως ένα είδος ασφαλιστικής δικλείδας, δημιουργεί λανθασμένες εντυπώσεις αναφορικά με τη σημασία της θρησκείας στη ζωή των ελεύθερων αντρών και γυναικών. Ήταν ίσως η θρησκευτική ομάδα, όχι η πολιτική, αυτή που συνιστούσε την κύρια κοινωνική ομάδα στην ελληνική πόλη -τόσο για τους άντρες, όσο και για τις γυναίκες. Εξάλλου, η Εκκλησία του Δήμου συνερχόταν μόνο σαράντα φορές τον χρόνο και, στην καλύτερη περίπτωση, μπορούσε να συμπεριλάβει μόνον το 20% του σώματος των πολιτών που δικαιούνταν να συμμετέχουν. Η Αθήνα υπερηφανευόταν ότι είχε θεσπίσει περισσότερες θρησκευτικές γιορτές από κάθε άλλη πόλη: η εικόνα μας για την αθηναϊκή δημοκρατία πρέπει να είναι μία εικόνα αντρών και γυναικών που αναμένουν στη σειρά το δικό τους μερίδιο ψητού ή βραστού αρνίσσιου κρέατος από τη θυσία, όχι μια εικόνα του Περικλή που αγορεύει με πάθος από τη θέση του αγορητή στην Πνύκα μπροστά σε ένα τεράστιο πλήθος.

Στα Παναθηναία του 5^{ου} αιώνα, οι σύμμαχοι της Αθήνας στη Δηλιακή Συμμαχία προμήθευαν μεγάλο μέρος των σφαγίων. Η αθηναϊκή δημοκρατία δεν βασιζόταν στην καταπίεση

των υπολοίπων ελληνικών πόλεων με τον ίδιο τρόπο που βασιζόταν στην καταπίεση των δούλων και των γυναικών. Η δημοκρατία διατηρήθηκε κατά τον 4^ο αιώνα ακόμη και σε περιόδους κατά τις οποίες η Αθήνα δεν μπορούσε να υπολογίζει σε καμία υλική υποστήριξη από κάποιον σύμμαχο. Αλλά η κατοχή μιας αυτοκρατορίας έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της ταυτότητας του Αθηναίου κατά τα τελευταία δύο τρίτα του 5^{ου} αιώνα. Η αυτοκρατορία παρείχε δυνατότητες πλουτισμού σε όλους τους Αθηναίους -γη στο εξωτερικό, δώρα από ευγνώμονες υπηκόους, μισθούς για τη στρατιωτική ή τη δημόσια θητεία, χρηματική αποζημίωση για τη συμμετοχή σε δημόσια έργα στην πατρίδα, τα οποία δεν θα είχαν αναληφθεί αν δεν εισέρρεαν οι συμμαχικές εισφορές προς την Αθήνα. Οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας συνιστούσαν μία ομάδα, απέναντι στην οποία όλοι οι Αθηναίοι μπορούσαν να νιώθουν ανώτεροι: αυτοί είχαν υποχρεώσεις, στρατιωτικές, οικονομικές και θρησκευτικές, αλλά δεν είχαν καμιά δυνατότητα να αποκτήσουν δικαιώματα στην Αθήνα. Τυπικά ανεξάρτητη, η εξωτερική πολιτική των συμμάχων υπόκεινταν σε περιορισμούς (όσοι επιχειρήσαν να αποχωρήσουν από τη Δηλιακή Συμμαχία υποχρεώθηκαν να συμμορφωθούν με τη χρήση όπλων). Ακόμη και η δικαστική ελευθερία περιορίστηκε, καθώς οι Αθηναίοι επέμεναν να παρίστανται στις σημαντικές δίκες, ώστε οι σύμμαχοι να μην χρησιμοποιούν τα δικαστήριά τους για να εξουδετερώσουν τους υπέρμαχους της Αθήνας. Ο επιτάφιος λόγος του Περικλή μιλά για την ξεχωριστή θέση της πόλης στην παιδεία της Ελλάδας (Θουκυδίδης 2.41). Για εμάς, το πιο εντυπωσιακό δίδαγμα είναι ότι τα ευγενή ιδανικά της ελευθερίας που εξυμνούνται σε αυτόν τον λόγο επιτεύχθηκαν με αντάλλαγμα τη συστηματική καταπίεση.